

A TÉRSZERKEZET FOGALMA, ÉRTELMEZÉSE

(The Concept and the Explanation of the Spatial Structure)

SZABÓ PÁL

Kulcsszavak:

térszerkezet területi szerkezet regionális tudomány

A térszerkezet a hazai területi kutatások és területpolitika egyik kulcsfogalma, ám értelmezése elég sokféle. Emiatt számtalan tudományos elemzés, de több hivatalos dokumentum is eltérő tartalommal használja a kifejezést. Ez a tanulmány arra keresi a választ, hogyan értelmezhető a térszerkezet fogalma regionális tudományi szempontból.

Bevezetés

Minden tudománynak, tudományterületeknek megvan a saját nyelvezete, szakszókincse, de míg a természettudományok esetében gyakoribb az átfedés, sűrűbben találkozunk konszenzuson alapuló fogalom-meghatározásokkal, addig a társadalomtudományoknál még az egy-egy szakterület művelői is másképp értelmezhetik az egyes kifejezéseket. Igaz ez a térhez köthető fogalmak esetében is. Mivel osztjuk azt a véleményt, hogy a *regionális tudomány* a társadalmi tértudományok alapvető közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló társadalomtudomány (Nemes Nagy 1998; Horváth 1999), így egyik hivatásának tekintjük a térhez kapcsolódó kifejezések vizsgálatát és különböző szakterületi szempontból történő összevetését. A *regionális tudományi fogalmakat* a társadalomtudományok közös, a társadalmi térhez kapcsolódó fogalmaiként elhelyezve a diszciplína szótárának megalkotása nehéz feladat. Ennek oka, hogy a regionális tudomány, mint gyűjtőhely funkcionál (Benko [1999] szerint e diszciplína a térrel foglalkozó társadalomtudományok metszetében jött létre), így a „regionalisták” különböző tudományos alapokról indulva eltérő gyökerű meghatározásokkal lépnek a színre. S így bár felmerül, hogy a regionális tudomány transzdiszciplináris tudáskészlet (Enyedi 2002), ám a kommunikációhiány és a térelméleti alapok gyengesége alapvető társadalmi térkategóriáknál az egyes szakterületeknek egymással lényegében semmiféle kapcsolatban nem lévő, élesen elütő tartalmú, ugyanakkor a kizárólagosságra is igényt tartó meghatározásaihoz vezet (Nemes Nagy 1998). Milyen lehetne így a – több szakterület némenklatúrájára építő – *regionális tudományi szótár*? Egyes kifejezéseknél biztosan nem lehet egyetlen definíciót adni, hanem alternatív meghatározásokat kell felsorakoztatni. Más esetekben viszont megkísérélhető a szintézis, ám itt is tehető egy megkülönböztetés az alapján, hogy szummatív vagy funkcionális fogalmakról beszélünk; azaz a különböző tudományterületek meghatározásainak

bizonyos szempontok szerinti „összeadásáról” van szó (egy definícióba préselésük), vagy pedig létrehozható ezekből egy olyan értelmezése a fogalomnak, amely egyedi, és így talán regionális tudományi. (Regionális tudományi szótár alkotására hazai kísérletet jelentett a *Regionális Tudományi Tanulmányok 11.* kötetének appendixe [Regionális tudományi kislexikon].)

E problémákkal a térszerkezet kifejezés kapcsán, annak értelmezésekor is szembeesülünk. A *térszerkezet* a hazai területi kutatások egyik kulcsfogalma, úton-útfélen találkozunk vele, ám értelmezése hiányos, használata pedig nem mindig helyénvaló. A területpolitikát nézve sem jobb a helyzet: a hazai területfejlesztési jogszabályoknak (és fejlesztési dokumentumoknak) immár visszatérő eleme a fogalom, de definiálása a legutóbbi időkhöz elmaradt. Márpedig, ha például országos célként rögzítésre kerül a „harmonikus térszerkezet elérése” egy hatályos törvény alapján, akkor tudnunk kellene mit is jelent, hiszen e nélkül csak homályos jövőkép marad a kitűzött cél. Ráadásul van két, országos hatáskörű, hivatalosan elfogadott tervdokumentum, az (első és második) Országos Területfejlesztési Koncepció és az Országos Területrendezési Terv, amelyek a térszerkezet fogalmát használják, ám a két dokumentum – bár kidolgozásuk egy szervezet (egy kormányzati háttérintézmény két részlegének) keretein belül történt – eltérő szemléletben használja a kifejezést, más a két mű (és alkotói) térszerkezet-felfogása, térszemlélete. Ez a tudományban akár természetes is lehet, ellenben a területpolitikában hatékonyságcsökkenéshez vezethet. Ebben a tanulmányban arra keressük a választ, hogyan értelmezhető a térszerkezet fogalma regionális tudományi szempontból. Ezen belül előtérbe helyeztük a földrajzi (külső) térszerkezet értelmezését. Hasonló, regionális tudományi szempontú fogalomértelmezési kísérletekre egyelőre kevés példa található; ilyen több fogalom esetében *Nemes Nagy* 1998; *Benedek* 2000, vagy például az információs társadalomról és gazdaságról *Jakobi* 2004, a klaszter fogalmáról *Patik* 2005, a régió fogalmáról *Szabó* 2005, a struktúrávizsgálatról *Czirfusz* 2007. Több példa található viszont a földrajzi térhez kapcsolódó jelenségek értelmezésére; talán a legtöbbet firtatott esete a határ fogalma.

Fontos kiemelni, hogy a térszerkezet esetében nem áll rendelkezésre sokféle meghatározás, elméleti közelítés (szemben például a régióval [ezekről ld. *Szabó* 2005]), így ezek áttekintésén túl a felettebb gyakori használat ad még támpontokat a fogalommagyarázathoz. E miatt előbb vesszük számba a térszerkezet típusait, jellemzőit, majd ezek tükrében próbáljuk meghatározni a jelentését. A tanulmányban csak a fogalom magyar nyelvű értelmezésére teszünk kísérletet, melynek oka, hogy a térszerkezet idegen nyelvi megfelelői attól függenek, hogy milyen tartalommal töltjük meg a kifejezést. (Így jöhet szóba angol nyelven a spatial structure fogalma, valamint a geographical pattern, spatial pattern; német nyelven pedig a Raumstruktur, Raumordnung fogalmak.)

A különböző tudományterületek térszerkezet felfogásai

A térszerkezet fogalma a köznyelvben nem használatos, mint kifejezés (szócikk) az általános enciklopédiákban, lexikonokban, értelmező szótárakban nem található. A fogalom kötődik bizonyos tudományterületekhez (és politikákhoz). E téren viszont abból kell kiindulni, hogy egy összetett kifejezéssel állunk szemben, amely két tagból áll: *tér* és *szerkezet*.

A *tér*, mint fogalom esetében az általános értelmezés rendkívül gazdag, s már a szűkebb szakma több művében is megjelenik (például Korompai 1995; Nemes Nagy 1998; Benedek 2000; Mészáros 2000; Dusek 2004), ezért ezt mellőzzük, akárcsak több más tudományterület térértelmezését. A szerkezet fogalma viszont kevésbé tisztázott, ráadásul alapjaiban határozza meg a térszerkezet fogalmát, így erre ki kell térni.

A különböző közismereti művek áttanulmányozása alapján megállapítható, hogy a *szerkezet* fogalma kapcsán egy alapvető kettősség létezik: *a szerkezet több részből áll, részek összessége, illetve a szerkezet az alkotórészek közötti összefüggés rendje, módja*. (E különbségtétel mentén különböző szinonimák a jellemzők: felépítés, alkat, belső forma, belső rend.) Az egyes művek szemléletei abban térnek el, hogy melyik részre helyezik a hangsúlyt, illetve esetenként mindkettő megfogalmazást tartalmazzák. Azonban az értelmezéseket inkább a struktúra címszó alatt leljük fel. (A két kifejezés – szerkezet és struktúra – viszonya nem egyértelmű: a szerkezet hivatalos szinonimájaként is tekinthetünk a struktúra fogalmára [Magyar Értelmező... 1972, 1226], amelyet több lexikon is alkalmaz [akár szinonimaként, akár egymás magyarázatában szerepelnek], ugyanakkor például Zoltán [1984] alaposan kitárgyalja a struktúra és a szerkezet fogalmak közötti különbségeket.)

A különböző enciklopédiák leírásainak szintéziseként a struktúra fogalma így foglалható össze (szummatív fogalomként): elemekből (részek, alkotóelemek, alkotórészek) áll, mely elemek különböző elrendeződést mutathatnak, rendezettségük van és az elemek egymással különböző módon összefüggnek, kapcsolódnak (mely akár leírható). Mindezek (elem, helyzet, kapcsolódás) összessége egy egészt, egységet, együttest, rendszert ad, mely valamiként funkcionál, funkciója van. Ez az együttes több mint a részek pusztá összessége (több mint összetétel, váz); mint egész önmagában is értelmezhető, tulajdonságai (természete, jellege) van.

Bár számos diszciplína kapcsolódik a térhez, ám a térszerkezet, vagy annak valamilyen szinonimája, formája szűkebb körben jelenik csak meg. A figyelmet a társadalomföldrajzi térhez kötődő tudományágak fogalomhasználatára fordítjuk, így csak rövid kitérőt teszünk az ezen kívül eső körre, *a térszerkezet-szemléletet kutatva*. A térszerkezet fogalmának leggyakoribb használója a kémia. A kifejezés alatt egy molekulán belül az atomok, ill. atomcsoportok egymáshoz való viszonyát értik. A kémián belül a sztereokémia szakág foglalkozik a térszerkezettel, és e téren számos kapcsolódó fogalom és definíció van jelen: konstitúció, konfiguráció és konformáció (Villányi 1995); a kémia esetében a térszerkezetnél a térbeli elrendeződésen van a hangsúly. Más természettudományok esetében is felbukkan a térszerkezet kifejezés, például a *biológiánál* (a kémiához való kötődése révén, valamint például: „struktúra:

... a növényzet térbeli szerkezete, a növényi populációk – mint struktúra alkotó egységek – elrendeződése.” [Biológiai Lexikon 1978, 85]). Nyomokban megjelenik a térszerkezet kifejezés a *csillagászatban* és a *földtudományban* is: mindkettő esetében az előzőhöz hasonlóan a szerkezet térbeli formájának (elrendeződés) nyomatékossítása miatt. A *bölcsészettudomány* köreiben egy-egy szellemi alkotás esetében beszélnek szerkezetéről: a mű elemeinek elrendeződéséből, összefüggéseiből, arányaiból adódó belső rend, felépítés. Ennek kapcsán az irodalom és a zene mellett a *képzőművészet* és *művészettörténet* is előtérbe kerül, valamint ennek kapcsán a kompozíció fogalma: a műalkotás felépítése, térszerkezete. Ez utóbbi szemléletek rendre „a térszerkezet: az elemek elrendeződése” felfogást mutatják. A *műszaki tudományok* esetében a kifejezés „leszűkül” a szerkezetre, és e körben a fogalom tág értelmezése a szokványos: a szerkezet az (alkat)részek összessége és ezek elhelyezkedése. Az *építészet* is a térszerkezet fogalmának „használója”, leginkább a településtervezés és az épületek belső terei kapcsán találkozhatunk a kifejezéssel, szintén elemek együttesére s egymáshoz való viszonyára utalva.

A társadalomtudományok esetében a társadalmi térhez kötődően a térszerkezet fogalma sokféle értelemben jelenik meg. Ennek egyik oka, hogy a társadalmi-gazdasági térrel kapcsolatos felfogások mind a különböző tudományágak között, mind az egyes tudományágakon belül nagyfokú polarizáltságot mutatnak (Horváth 1989), így a társadalmi térnek sok fajtája van, melyek különböző módon osztályozhatók, rendszerezhetők. Ezek közül a térszerkezet gondolatkörhöz erősen kötődik azon felosztás, hogy az objektív (reális) tér felbontható a társadalom földi térhez kötött, lokalizált külső terére és az egyes társadalmi szférák belső terére (Nemes Nagy 1998); a társadalmi teret a társadalom külső és belső terei együtt alkotják. Ezt a kettősséget Horváth (1989) gazdasági viszonylatban értelmezi: létezik az absztrakt gazdasági tér (az adott társadalmi-gazdasági struktúrában elhelyezkedő, földrajzi rendszerektől független, ezáltal területi kategóriákkal nem jellemezhető gazdasági viszonyok halmaza) és a konkrét gazdasági tér (a földrajzi térben elkülönülő objektumok közötti kapcsolatokat hordozó gazdasági térforma). Hasonlóan konkrét és absztrakt tereket különböztet meg Ashworth–Bora (1999), valamint Faragó (2005) is.

Kérdésként merül fel, hogy mindkettő esetében beszélhetünk-e térszerkezetéről? Igen, mivel a térszerkezet általános érvényű, s így mind a földi térben egyértelműen lokalizált, mind a földi lokalizációtól független, térjellemzőket felmutató rendszerekben fellelhető. A térhez itt a szerkezetet úgy lehet párosítani, hogy a társadalmi térnek a külső térben (a földrajzi térben) értelmezhető szerkezete (a társadalmi tér külső szegmensének szerkezete, a társadalmi tér külső szerkezete) az ún. külső szerkezet, *külső térszerkezet* (földi, fizikai, földrajzi szerkezet, térszerkezet lehet az alternatív elnevezés), a társadalmi térnek a belső térben értelmezhető szerkezete (a társadalmi tér belső szegmensének szerkezete, a társadalmi tér belső szerkezete) pedig az ún. belső szerkezet, *belső térszerkezet*. De akkor mit jelent a társadalmi térszerkezet? Ha elfogadjuk a két térértelmezést (külső és belső tér), akkor a társadalmi térszerkezet a kettő szerkezet együtt, tehát a *társadalmi térszerkezetet a társadalom külső és belső térszerkezete együtt alkotja*.

Miként van jelen e dualitás a tudomány hétköznapijaiban? A belső terek kutatásában a szerkezet mellett a térszerkezet fogalom kevésbé használatos, a területi kutatásokban térszerkezeten pedig csak a külső térszerkezetet értik. (Azonban nem szerencsés egy konkrét földrajzi tér belső szerkezetéről beszélni [Magyarország belső térszerkezete], hiszen mit jelent akkor e tér külső szerkezete [Magyarország külső térszerkezete].) Megállapítható utóbbit nézve, hogy a területi kutatások, a külső terek kutatásai nem nagyon kapcsolódnak össze a belső terek kutatásával, így a különböző térszerkezet-kutatások gyakorlatilag földrajzi szerkezet, földrajzi térszerkezet kutatások. Ennek oka, hogy a regionalisták a belső terek elemzését tulajdonképp nem tekintik a saját tudományukhoz tartozónak, de a másik oldal sem jeleskedik e szintézisben: a belső terek kutatói általában megelégednek a területi dimenziókról (Nemes Nagy 1998). Ezek eredményeként a két tér (belső és külső) és a komplex térszerkezet egyidejű kutatása nagyon ritka. (Ezért számítanak üdítő kivételnek, ha a klasszikus társadalomtudományok és a földrajzi térrel foglalkozó diszciplínák közötti kapcsolati szálak kiépülnek, s így egymás „tereit” figyelembevevő, sőt kombináló kutatások alakulnak ki, valamint elméleti kérdéseknél, leírásoknál az összetett szemlélet jelenik meg [pl. Strassoldo 1990; Böhm 1996].) A térszerkezet fogalmát használó számos, a földrajzi tér vizsgálatához kötődő munka áttanulmányozása alapján részben igazolva látjuk Fodor (1985) véleményét, miszerint a földrajz a fizikai térben lokalizálja a társadalmi jelenségeket, illetőleg a különböző társadalmi jelenségeknek a fizikai térben történő fizikai terjedését elemzi, ezáltal a hely és helyzet-meghatározás nem a társadalmi térben, hanem a fizikai térben történik, s így a földrajz valójában a társadalmi térszerkezet helyett annak területi vetületét elemzi. Ezt úgy finomítanánk, hogy a földrajz a társadalmi térszerkezet egyik szegmensét, a területi vonatkozását elemzi (azaz a külső társadalmi térszerkezetet, avagy más néven a földrajzi térszerkezetet). Ez, úgy gondoljuk, az egyik leglényegesebb elem e kérdéskörben. Ezzel egyúttal el is jutunk egy újabb fontos különbségtételhez: tér- és/vagy területi szerkezet.

Egyetértünk Nemes Nagy (1998) azon véleményével, hogy a – hétköznapi szóhasználattal ellentétben – a társadalomtudományokban *indokolt különbséget tenni a tér és a terület, a térbeli és a területi kifejezések között* (előbbi általánosabb értelmű, míg utóbbi földrajzi térségekre vonatkozik). Így a földrajzi térszerkezet fogalom helyett talán célszerűbb lenne használni a területi szerkezet kifejezést, hiszen közöttük értelmezésbeli különbség van, és a mai területi kutatások túlnyomó többsége gyakorlatilag a területi szerkezet kutatása. De ezek a gondolatok csak akkor helytállóak, ha elfogadjuk a belső és külső tér közötti differenciát. Azonban itt szólni kell a hétköznapi valóságra, vagyis az, hogy az általános elterjedtségből kifolyólag a *térszerkezet fogalma már nem cserélhető le a földrajzi terek kutatásai esetén területi szerkezetre*, a „szokásjog” erősebbnek bizonyul minden térelméleti okfejtésnél. (E szaknyelvi gondolatkörhöz tartozik, hogy a *térszerkezet*, a *tér szerkezete* és a *térbeli szerkezet* egyaránt értelmezhető, és a mindennapi területkutatás gyakorlata szerint ugyanazt jelentik, valamint az, hogy a *szerkezet* pedig a *struktúra* szóval szokott felcserélődni [térstruktúra].)

Lényeges része e kérdéskörnek, hogy hogyan alakult a két fogalom (térszerkezet, területi szerkezet) hazai használatának *életútja*. Az 1970-es, 1980-as évek szakirodalmában alig-alig bukkan fel a térszerkezet fogalma, viszont a területi szerkezet számos publikációban jelenik meg. Ennek egyik okára Bartke (2006, 3) hívja fel a figyelmet: „Az egykori Tervhivatal 1966-ban megalakult Tervgazdasági Intézetének Tervezési Osztálya munkatervében a következő fő kutatási témakört fogalmazta meg: «A gazdaság térszerkezetének sajátosságai, térszerkezeti modellek kidolgozásának módszertani kérdései.» ... A kutatási részeredmények publikálásakor természetesen használták a 'térszerkezet' kifejezést, ... Az 1970-es évek elején bizonyos fordulat történt a kifejezés használatában. Egy szakmai szöveg angolra fordításának ellenőrzésekor azt tapasztalták, hogy a fordító a 'térszerkezetet' 'configuraton'-nak feleltette meg; amelyet ... az atomi, molekuláris stb. térszerkezet értelmében használnak. Ettől kezdve a tanulmányokat készítő a térszerkezet kifejezést a 'területi szerkezettel' helyettesítették, mint az előző szinonimáját.” Úgy tűnik, hogy a területi szerkezet dominanciáját követően idővel kezdett kiegyenlítődni a két kifejezés használatának aránya. (Ehhez kapcsolódik, hogy van olyan szerző, aki szinonimaként használta a kettőt, míg más szerzők vagy egyiket, vagy másikat írták le következetesen.) Az elmúlt években azonban a térszerkezet fogalma fokozatosan felülkerekedett, s ma már alig akad szerző, aki a területi szerkezet kifejezést használná.

A térszerkezet-típusok

A konkrét „térszerkezet eseteket” tekintve *kétféle csoport* alkotható, amelyek *a földrajzi térhez szorosan kapcsolódnak*: egyik valamely *jelenségnek* a földrajzi térben való megjelenéséhez kötődik (társadalmi, gazdasági, etnikai stb. térszerkezet), a másik egy-egy *földrajzi térség* leírásához, amelyen belül a különböző jelenségek együttesen vannak jelen (Európa, Magyarország stb. térszerkezete). Természetesen előbbi esetben is egy-egy konkrét földrajzi tér az alap, ám ez nem komplex módon jelenik meg, hanem csak egyik kiemelt „layer”-éről van szó.

A kutatók felfogásában számos jelenségnek és területnek van térszerkezete, mint az kiderül a referált földrajzi, regionális tudományi folyóiratokra, szakmai könyvekre támaszkodó gyűjtésünk alapján (*1. táblázat*). (Itt csak a térszerkezet volt a vizsgált elem, így a térbeli szerkezet, térstruktúra, területi szerkezet stb. a gyűjteményben nem is szerepel.) Úgy tűnik, *mintha kissé parttalanná és tisztázatlanná vált volna a fogalomhasználat*. Több olyan *jelenség* is van, amelynél – véleményünk szerint – a térszerkezet kifejezést nem célszerű használni, esetleg a területi szerkezet (indokát ld. korábban) vagy a területi egyenlőtlenség, területi különbség fogalmakat (indokát ld. később); emellett több olyan *térkategória* van, ahol szintén nem igazán értelmezhető vagy felesleges a kifejezés. (E két csoport és az előbb tárgyalt külső-belső tér kapcsán csak annyit jegyeznénk meg, hogy regionális tudományi körben [!], ha a jelenségek esetében nem a belső, hanem a külső térről van szó, célszerű lenne a földrajzi jelző beemelése a kifejezésbe [pl. társadalom, gazdaság föld-

rajzi térszerkezete]; a földrajzi terek esetében viszont ez szükségtelen [pl. Magyarország térszerkezete, hazai térszerkezet], mivel itt a kifejezést mindenki a külső térre vonatkoztatja.)

1. TÁBLÁZAT

A térszerkezet (~) különböző jelenségekhez és földrajzi terekhez kapcsolva
(*The Spatial Structure Connected to Different Objects, Occurents and Geographical Areas*)

Jelenség

gazdaság ~e, társadalom ~e, társadalom és gazdaság ~e, szociálgeográfiai ~, város-
ökológiai ~, etnikum ~e, vallási ~, ágazat ~e, bányászat ~e, mezőgazdaság ~e, ag-
rár ~, ipar ~e, ipar földrajzi ~e, ipari területek ~e, nagyvárosi ipar ~e, feldolgozó-
ipari ~, szolgáltató szektor ~e, termelői szolgáltatások ~e, üzleti szolgáltatások ~e,
infrastruktúra ~e, távolsági kereskedelem ~e, (kis)kereskedelem ~e, világkereske-
delem ~e, közlekedési hálózat ~e, közúthálózati, vasúthálózati ~, közúti ~, európai
főhálózatok ~e, távközlési ~, infokommunikációs ágazatok ~e, idegenforgalom ~e,
ökológiai ~, ingázás ~e, vállalkozások ~e, külföldi, hazai tőke ~e, a külföldi és
vegyes tulajdonú cégek bevételeinek ~e, adóbevételek ~e, iparüzési adó ~e, pénz-
ügyi rendszer ~e, pénzintézeti innováció ~e, mozhálózat ~e, mozik elhelyezkedé-
sének ~e, globalizáció ~e, fejlettségi ~, versenyképességi ~

Földrajzi tér

településhálózat ~e, városállomány ~e, városhálózat ~e, városok ~e, főváros ~e,
vonzáskörzet ~e, falusi terek ~e, országrész ~e, határ mente ~e, térség ~e, régió
~e, terület ~e, ország ~e, állam ~e, illetve földrajzi ~, lokális ~, agglomerációs ~,
megyei ~, nagymedencei ~, regionális ~, makroregionális ~, nagytérségi ~, or-
szágos ~, hazai ~, európai ~, globális ~

Forrás: Saját szerkesztés.

A *jelenségek* esetében, a gyakori használat mellett, alig-alig akad érdemi megha-
tározás az egyes térszerkezet-típusokra (pl. gazdasági térszerkezetre Varga 2005,
világgazdasági térszerkezetre Golobics 2002). A térszerkezet különböző *területi*
szintjeinek azonosításai (pl. Süli-Zakar [1997, 7] Magyarországon hét ún. „térszerke-
zeti szintet” különít el: országos, regionális, nagytérségi, kistérségi, települési, lakó-
körzeti és – a nehezen értelmezhető – háztartási) szintén gyakorlatilag nem tartalmaz-
nak definíciószerű leírást. A viszonylag kevés értelmezés ellenére rendkívül elterjedt
a fogalom használata, amit az előzővel megegyező metóduson alapuló, másik kon-
textus-gyűjtés is alátámaszt (2. táblázat). E szóösszetételek egy része – vélemé-
nyünk szerint – itt is értelmezhetetlen, melyeket, ha kizárjuk, akkor is még jó pár
marad, amelyekre akár külön szakmai szótárat is lehetne készíteni. Az eddig leírtak
ismeretében immár érdemes végiggondolni, hogy mit is jelent a térszerkezet fogal-
ma a regionális tudomány szemszögéből.

2. TÁBLÁZAT

A térszerkezet (~) különböző kontextusokban (The Spatial Structure in Different Contexts)

Jelzői

társadalmi ~, gazdasági ~, társadalmi, gazdasági ~, urbanizációs ~, rurális ~, szociális ~, harmonikus ~, kiegyensúlyozott(abb) ~, kedvező(bb) ~, optimális ~, elméleti ~, racionális ~, funkcionális ~, komplex ~, belső ~, sajátos ~, markáns ~, hagyományos ~, klasszikus ~, önálló ~, dominált ~, megváltozott ~, formálódó ~, kialakult ~, felbomlott ~, átalakuló ~, problémás ~, kiforratlan ~, visszaszoruló ~, megszűnő ~, szabályos ~, tagolt(abb) ~, képlékeny ~, mozaikos ~, diverzifikált ~, fenntartható ~, tágabb ~, mai ~, meglévő ~, jelenkori ~, korábbi ~, történeti ~, jövőbeli ~, távlati ~, új ~, építendő ~, működő ~, demokratikusabb ~, dekoncentrált ~, centralizált ~, túlcentralizált ~, övezetes ~, gyűrűs-öves ~, sugaras ~, monocentrikus ~, egypólusú ~, egyközpontú ~, kettősséget mutató ~, hármas osztatú ~, kettős, hármas hierarchiaszintű ~, többpólusú ~, poszt-szuburbán

Cselekmények

~ kialakulása, ~ felépülése, ~ fejlődése, ~ változása, ~ alakulása, ~ átalakulása, ~ átrendeződése, ~ differenciálódása, ~ összekapcsolódása, ~ torzulása, ~ szétfőrdézése, ~ szétesése, ~ regenerálódása, ~ megmerevedése, ~ alakítása, ~ átalakítása, ~ kialakítása, ~ kiépítése, ~ megteremtése, ~ létrehozása, ~ illesztése, ~ felosztása, ~ felbontása, ~ darabokra bontása, ~ kedvező alakítása, ~ arányos fejlesztése, ~ modernizációja, modernizálása, ~ korszerűsítése, ~rekonstrukciója, ~ fejlődésének elősegítése, ~rendezés, ~et formál, ~et átformál, ~et alakít, ~et befolyásol, ~en változtat, ~et megkettőz, ~et old, ~ felé való törekvés, kapcsolódás a ~be, ~ leírása, ~ bemutatása, ~ről tájékoztatás, ~ vizsgálata, ~ elemzése, ~ kutatása, ~ feltárása, ~ értékelése, ~ ismerete, ~ térképi ábrázolása, ~ arányosabbá válása

Birtokai

~ területe, ~ csomópontja, ~ központja, ~ góca, ~ gócterülete, ~ hálózata, ~ tartópillére, ~ alapja, ~ erővonala, ~gazdasági erővonala, ~ sávja, ~ váza, ~ állapota, ~ egyensúlya, ~ merevsége, ~ arányai, ~ összetettsége, ~kapcsolatrendszer, ~ tér és időbeli dinamikája, ~ jelentősége, ~ jellemzője, ~ jegye, ~ alapvonása, ~ (negatív) vonása, ~ problémái, ~ sajátosságai, ~ erői, ~ kötöttsége, ~ funkciója, ~ átrendeződési irányai, ~ sokszínűsége, ~ megnyilvánulása, ~ logisztikai mozgása

Kapcsolódó egyéb fogalmak

~i egység, ~i elem, ~i góc, ~i vonal, ~i tengely, ~i irány, ~i váz, ~i kép, ~i dimenzió, ~i tényező, ~i kapcsolat, ~i kapcsolatrendszer, ~i következmény, ~i típus, ~i modell, ~i szint, ~i eredet, ~i jellemző, ~i jellegzetesség, ~i hatás, ~i változás, ~i differenciáltság, ~i sajátosság, ~i jelentőség, ~i feltétel, ~i hely, ~i helyzet, ~i elhelyezkedés, ~i adottság, ~i hiányosság, ~i válság, ~i struktúra, ~i rendszer, ~i manifesztáció, ~i paradoxon, ~i forma, ~i struktúra, ~i változás, ~i fejlődés, ~i mozgás, ~i átrendeződés, ~i egyenlőtlenség, ~i eszménykép, ~i vázlat, ~i elemzés, ~i analízis, ~i megközelítés, ~i gondolkodás, ~i konzekvencia, ~i javaslat, ~i irányelv, ~i feladat, ~i terv, ~i tervművelet, ~i tervlap, ~i jövőkép, ~i koncepció, ~i szempont, ~i konfliktus, ~i probléma, ~i feszültség, ~i célkitűzések, ~i alapú fejlesztés, ~i összefüggések, ~i előzmények, ~i következmény, ~i vonatkozások, ~i bizonyíték, ~i korrekció, ~i egységek hierarchiája, ~i centrum-periféria reláció, központok ~i összekapcsolódása, egységes ~i rendszerként funkcionál, ország ~i optimalizálása, komplex ~i struktúra, tengelyek a ~ben, változási irányok a ~ben, innovációs pontok, zónák a ~ben, szerep a ~ben, elhelyezkedés a ~ben, források a ~ben, terjedés a ~ben, átmenet a ~ben, ~ben elfoglalt hely, ~ben elfoglalt sajátság, ~ben egyenlőtlenség, ~ben változás, ~ben elkülönül, ~ben csoport, ~ben működő forma, ~ben megnyilvánuló gazdasági egyenlőtlenség, ~ben zajló koncentrációs folyamat, ~ileg meghatározó, ~et alakító jelenség, ~et alakító innováció, átmenet ~et újraformálja, átformálni ~et, optimális ~re való törekvés, változások átrajzolják ország ~ét, két ~ illeszkedése, ~ megosztottabbá válik, ~ fejlesztési lehetőség, a ~ makrogazdasági növekedésben játszott szerepe

Forrás: Saját szerkesztés.

A térszerkezet regionális tudományi meghatározása

A térszerkezet fogalmának regionális tudományi értelmezése során megállapíthatjuk, hogy *a különböző meghatározások a szerkezet-felfogástól függően háromféle kategóriába sorolhatók.*

Az *első típusba* azok tartoznak, amelyek a térszerkezet mindkét jellemzőjére, az elemekre és azok térbeli elrendeződésére is felhívják a figyelmet. Ilyen *Nemes Nagy* (1998, 40) egyenlőtlenség és rendezettség kettőse: „Az egyenlőtlenség és a rendezettség adott jellemzői egy-egy alakzatot, konfigurációt határoznak meg. A konfiguráció (jellemzően matematikai eszközökkel) leírható. A működő rendszerek konfigurációja a térszerkezet.” Itt arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy a nem társadalomtudományi kör (például a számítástechnika és a kémia) fogalomhasználatában a konfiguráció már egy működő rendszer jellemzője. Hasonlóan a kettősség (elhelyezkedés és térkitöltés) jelenik meg *Mészárosnál* (2000, 25) is: „Felismerték, hogy az elhelyezkedés geometriájának hasznossága nem elvi kérdés, hanem tény, mert az elhelyezkedés geometriája egyben a magyarázat geometriája is. Csak éppen nem geometrikus nyelven kell „elővezetni”! Ezt a bonyolult okoskodást oldotta fel tulajdonképpen a 60-as években bevezetett új fogalom, a térszerkezet. A térszerkezet valójában állapot, de egyben az a mód is, ahogyan a működő természeti és társadalmi folyamatok megszervezik, elfoglalják, kitöltik a teret. A fogalom maga annak a kettősségnek a felismeréséből ered, amely megjelenik, kifejeződik a területi (térbeli) folyamat és a térben megjelenő szerkezet között.” Lényeges eleme e meghatározásnak, hogy a dinamikára is felhívja a figyelmet a szerző. (Az idő és a térszerkezet összekapcsolására e tanulmányban nem térhetünk ki, de a statika–dinamika végiggondolása fontos része a kérdéskörnek.) Szintén e szemléletet képviseli, de a struktúra fogalma kapcsán *Kőszegfalvi* (1985, 33): „A «struktúra» fogalmát úgy értelmezzük, mint ami kifejezésre jutatja a területi társadalmi-gazdasági fejlődés során az egészet ... A struktúra kifejezést ad az illető egész részeinek ... A struktúra fogalmának ez az értelmezése a részek ... közötti viszonyok megjelölésére is alkalmazható.”, illetve a gazdaságra vonatkoztatva *Zoltán* (1984, 148): „Az erővonalak, erősávok, tengelyek és erőközpontok együttesen alkotják a gazdasági élet alapvető makrostruktúráját, térszerkezetét. Ez a makrostruktúra az egyes országokra nagyon jellemző térbeli konfigurációkat (alakzatokat) alkothat. A legtöbb ország gazdaságának térszerkezete néhány ilyen tengelyből, ipari sávból és erővonalból felrajzolható.”

A *második típus* jellemzője, hogy az alkotóelemekre helyezi a hangsúlyt. Területtervezési-területrendezési gondolkorból fakad *Baráth* (1987, 36) ilyen jellegű meghatározása: „A funkcionális fejlettség alapján rangsorolt elemek osztályai alkotják a (hagyományos értelemben is vett) településhálózatot (funkcionális területi szerkezet), míg a műszaki-fizikai tulajdonságok alapján épül fel a műszaki-fizikai szerkezet (műszaki hálózatok által kialakított szerkezet), területfelhasználás. E két szerkezet együtt alkotja az úgynevezett «térszerkezetet».” Hasonlóan az alkotórészekre teszi a hangsúlyt, de tágabb környezetet vesz *Krajkó* (1989): „A gazdasági térszerkezeten –

tömören fogalmazva – az egymáshoz szorosan kapcsolódó gazdasági, társadalmi, természeti tényezők, folyamatok térbeli rendszerét értjük.”; a térszerkezet elemei esetében a természeti környezet, termelési szféra, népességi szféra, települési szféra. E tág szemlélet jellemzi *Benedek* (2000, 141) leírását is: „Térstruktúra: a cselekvések eredményeként létrejött anyagi artefaktumok (településszerkezet, területhasznosítás), az ezeket létrehozó társadalmi struktúrák, valamint a természeti erőforrások alkotják. Az első kettőt még elsődleges térstruktúrának is nevezzük. A természetes erőforrásokat még másodlagos térstruktúrának is nevezhetjük. A térstruktúra a tevékenységek, a cselekvés kontextusát alkotja, és mint bizonyos célok elérésére felhasznált eszköz vagy bizonyos célokat megghiúsító akadály kap jelentést.” Itt érdekes, de sajátos szemlélet a természeti tényezők másodlagos mivoltának hangsúlyozása. Szintén e típusba sorolható még *Bodó* (2005, 115) – kissé összetett és elemeiben nem tisztázott – meghatározása: „Térszerkezet. Itt a tér területet jelent. A szerkezet pedig társadalmi struktúrákat. A kettő együtt: természeti értékek és térségi terhelhetőség; területhasználat és térségi egységek; infrastruktúra és új funkciók; hagyomány és fejlesztés; értékek és érdekek.” Az utóbbi három vélemény – felfogásunkban – inkább a földrajzi környezet (a külső tér) meghatározását jelenti.

A *harmadik típus* jellemzője, hogy a térszerkezet (területi szerkezet) „viszonyítási” részére helyezi a hangsúlyt. Ilyen például *Bartke* (1989, 9) meghatározása: „Területi szerkezeten a gazdaságot, illetve a társadalmat alkotó különféle elemek térbeli megoszlását, egymáshoz viszonyított elhelyezkedését értjük.” (Bartke e meghatározása a társadalomföldrajzi környezetre szorítkozik, később viszont a területi szerkezet alkotóelemeinek már a természeti környezetet, valamint a művi környezetet, a társadalmat és a gazdaságot tekinti, sőt e szintek kiegészülnek az életmód, az értékrend és az eszmék szintjeivel, s mindezek együttesen építik fel az ún. regionális szerkezeti modellt [*Bartke* 2001].) (Hasonlóan a térbeli megoszlásra helyezi a hangsúlyt, igaz a gazdaságra szűkítve *Varga* [2005]: a gazdasági térszerkezet a gazdasági tevékenységek térbeli eloszlása [egyenletes, sűrűsödés]). A területrendezés esetében – Baráthhal ellentétben – e szemléletet látja *Paksy* (1997, V): „Szakmánk egyaránt használja a területszerkezet, térszerkezet és területi szerkezet fogalmakat. Úgy tapasztaltam, hogy a szakma mindhárom elnevezés használatánál valamilyen társadalmi, gazdasági vagy környezeti elem térbeli elrendeződésével összefüggő viszonyokat, a településrendezésben térbeli megoszlásának sajátosságait, a térbeli rendjét kívánja kifejezni...” „Rendezettség” szemléletben fogant *Faragó* (2004, 10) regionális tudományi definíciója is: „A térben egymás mellett létező jelenségek egymáshoz fűződő viszonyaik, kapcsolataik alapján különböző elrendeződéseket (rendezettség), térstruktúrákat alkotnak.” A szerző tartózkodik a külső (fizikai, földrajzi) környezet megnevezésétől, sőt térszemléletéből eredően el is szakad ezektől, véleménye szerint ugyanis csak az ember szemszögéből beszélhetünk térszerkezetről: a térstruktúrák részben a használatból következő viszonyrendszerből erednek, másrészt a térszemléletünknek megfelelően alakulnak (*Faragó* 2005).

A különböző térszerkezet-felfogások azonban más szempont szerint is oszthatók: a térszerkezet összetett tartalmához való közelítés módja determinálja a

fogalom értelmezéseit, amelyek a térszerkezet-elemekre és ezek egymáshoz való viszonyára építve választhatók szét. Ez a gyakorlatban úgy jelentkezik, hogy alapvetően kétféle szemlélet van jelen. Egyrészt van egy (inkább földrajzi, területrendezési, műszaki-fizikai), amely a földrajzi környezet elemeihez, ezen belül vagy a térségekhez, vagy az egész teret lefedő, behálózó településrendszerekhez, közlekedési, infrahálózatokhoz stb., mint térszerkezeti egységekhez kötődik (a térszerkezet térelemekből és a közöttük lévő térkapcsolatokból felépülő, működő rendszer). A másik (inkább regionalista, területfejlesztési) szemlélet a területi egyenlőtlenségek kutatása során, a területegységek közötti mennyiségi és minőségi differenciák fel-tárása révén fogalmazza meg a térszerkezetet.

Az *első szemlélet* bemutatására több földrajzi munka idézhető, amelyekben egyrészt funkciók szerint elkülönülő lokális területegységek, vagy az ezekből szerveződő regionális hálózatok, másrészt összetett tartalmú térségek jelennek meg mint térszerkezeti elemek.

A *térség, mint térszerkezeti egység* azonosítása „érhető tetten” például Mészáros munkájában (1994, 89): „általában egyetértés van abban, hogy a szűkebb értelemben vett vonzáskörzet a város központi funkciói által kialakított térszerkezeti egység”, vagy Győri (1999) esetében, aki szerint a térszerkezeti egységek hierarchiájában a legalacsonyabb fokú térszerkezeti egység a vonzáskörzet. Ennél lejjebb megy Kocsis (1996): a térszerkezet legkisebb elemei szerinte a KSH számlálókörzetek; ugyanakkor a térszerkezeti hierarchia csúcsa érhető utol Probáld (1995, 41) tanulmányában: „a gazdaságföldrajzban az országokon belüli munkamegosztás rendszerének alapvető fontosságú elemei a különböző méretű és rangú térszerkezeti egységek (rajonok) hierarchiájának csúcán álló komplex (integráns) gazdasági körzetek”.

Külön jelenség- és kérdéskör e téren a *régió* és a *térszerkezet* kifejezések összekapcsolása. (Nemes Nagy [2003] szerint a regionális tudományi gondolkodásban a régió a térszerkezet fogalmához kötődik, de a különbség a fogalompár tagjai között távolról sem elhanyagolható.) Egyrészt jelen van a régió térszerkezete, például Benedek (2000, 62) szerint a régiót az „alkotó térstruktúra egyedisége határozza meg”, illetve Süli-Zakar (1997, 7) azt mondja, hogy „a régió: magasan szervezett térstruktúra”. Másrészt felmerül, hogy a régió egyenlő egy térszerkezettel: Frisnyák (1996, 39) szerint Magyarországon a nagy térszerkezeti egységek a régiók. Harmadrészt megjelenik az is, hogy a térszerkezet része, eleme a régió: Rechnitzer (1999, 121) szerint „az ország térszerkezetében vannak ... régiók”; Faragó szerint (2004, 11) pedig „a régiók ... a térstruktúra mesterséges, adminisztratív elemei”, illetve a régió a tartalom felől közelíthető térszerkezeti egység. (Véleménye szerint „a mikro-, mezo- és makro-régiók ... sajátos térszerkezeti egységek” [Faragó 2004, 12]). Beluszky-Győri (2004) szerint is a régió hivatalos térszerkezeti egység lehet. (A hivatalos térszerkezeti egység itt, mint a közigazgatási térszerkezet eleme kerül elő.)

Az *első szemlélet két értelmezése együtt* van jelen például Tóth munkáiban (Tóth 1993a; 1993b; 1996; Tóth-Pap 2002). Véleménye szerint egyrészt a települési rendszer központi szerepkörű elemeihez idővel egyre nagyobb terek tartoznak, létrejön egy „alapvető térszerkezeti egység”: egy központi szerepkörű település és a hozzá

kötődő tér egysége, azaz egy központ és vonzáskörzete (Tóth 1993a, 122), mint térség; szerinte Magyarország ilyen (objektíven létező) térszerkezeti egységekből áll (Tóth 1996). A kutató azonban a másik közelítést is értelmezi, miszerint hazánk térszerkezete elsősorban a közlekedési rendszer konfigurációja alapján vette fel jellegzetességeit, és a térszerkezeti vázra épül a magyar településrendszer konfigurációja (Tóth 1993b), valamint kiemeli, hogy „a városhálózat a térszerkezet egyik leglényegesebb vázalkotó eleme” (Tóth 1996, 571), sőt azt is megfogalmazza, hogy „a térszerkezet alapkategóriája a település” (Tóth–Pap 2002, 295). A „*település, mint térszerkezeti egység*” szemlélet azonban ritkább a hazai térszerkezeti kutatásokban, aminek okát Beluszky–Győri munkájában (1999, 8) lehet talán felfedezni: véleményük szerint a korábban jellemző mozaikos térszerkezet átalakult, a települések közötti differenciák mérséklődtek, és a régiók között kialakuló különbségek lettek a meghatározók.

A településrendszer mellett a *közlekedés* is fontos eleme a térszerkezet-szemléleteknek: például Tóth (1996) szerint a közlekedési útvonalak („térszerkezeti vonalak”) osztják fel térszerkezeti egységekre a teret (bár megfontolandó, hogy ezek inkább tengelyek, semmint határvonalak), Erdősi (1998) pedig azt emeli ki, hogy széleskörűen elfogadott, hogy az autópályák, gyorsvasutak kiépülése a térszerkezetre jelentős hatást gyakorolnak. A műszaki elemek mellett a társadalom mozgása, a térpályák is jelen vannak a térszerkezet elemzések esetében; Mészáros (1994) felfogásában ezek, mint térszerkezet-elemek jelennek meg, illetve Győri (1999) szerint a térszerkezeti kapcsolatok összessége rajzolja fel a térszerkezet vázát.

E szemlélet példái kapcsán azt lehet megállapítani, hogy *egy lehatárolt földrajzi térszín térszerkezete összeállhat kisebb egységek térszerkezeteinek együtteséből, de ugyanakkor lehet értelmezni az adott térrészt átfogó, behálózó elemek* (településhálózat, úthálózat stb.) *együtteseként is*. Előbbi esetben a földrajzi teret és így a térszerkezetet térelemekből (térszerkezeti egységekből, itt földrajzi térrészekből) összeállíthatóként („egymás mellé és egymásba rakható térszerkezetek”) kell értelmezni. Utóbbi esetében pedig el kell fogadni, hogy a földrajzi tér különböző dimenziók mentén való tagolása révén külön entitásokat kapunk (például településhálózat, kistáj-beosztás), és ezek (egységeinek térszerkezetei) összekapcsolódása és a felosztások „egymásra rakása” jelenti a területegység térszerkezetét. A szemlélet attól függ, hogy éppen melyik térszerkezeti elemen és vizsgálatán van a hangsúly.

A *másik jellegzetes szemlélet* a térszerkezet kapcsán a regionalista, amely *a térségek, mint térszerkezeti elemek közötti mennyiségi és minőségi differenciákhoz kötődik*. A különböző térszerkezeti vizsgálatok alapegységei általában adminisztratív térségek, mivel determináló tényező a rendelkezésre álló területi adatbázis, vagy akár a területpolitika hivatalos hatóköre, illetve a közigazgatási fennhatóság. E térségek különböző mennyiségi és minőségi adatainak differenciáltsága révén előálló területi egyenlőtlenségekhez kapcsolható a térszerkezet, úgy mint az adott jellemző szerinti területi differenciálódás, legfőképp az azonos, illetve különböző jellemzőjű térségek egymáshoz való viszonyára (zonális elrendeződés, centrum–periféria stb.) téve a hangsúlyt. (A települési szint és adatokkal feltöltött egységeinek összevetése is megjelenhet, de

ennek kapcsán ritkábban fogalmazódik meg a térszerkezet, mivel az átfogó területi képen van a hangsúly, amihez a települési szint már túl aprólékos, mozaikos.)

Az ilyen jellegű, azaz területi statisztikai adatokra épülő, különböző térségekre készült vizsgálatokra számos hazai eset hozható példaként. Ezeknél a területi egységeket típusokba (kategóriákba) sorolják, s így áll elő az ország, a megye stb. térszerkezete. Például *Rechnitzer* (1998, 171) így különböztet meg Magyarországon több (megyéből álló) „a térszerkezetben ... jól elhatárolható csoportot”. Tipikus esetek vehetők a KSH (például *Faluvégi* [1995]: „Kistérségi vonzáskörzetek. A regionális térszerkezet jellemzői az átmenet éveiben.”) vagy a VÁTI által készített anyagokból (például a területfejlesztési országgyűlési beszámolók). *Berey-Kulcsár* (2000, 7) szerint „a területi folyamatok értékelésének legfontosabb és legszembetűnőbb eszköze az eltérő társadalmi-gazdasági fejlettségű és fejlődési pályán mozgó térségtípusok alkotta térszerkezet.” E munkákban rálelünk (szövegben, ábracímnél) a területi egyenlőtlenségi vizsgálatokból előálló és leírható térszerkezet fogalmára. A lényeges kérdés e szemléletnél, hogy vajon mi a különbség egy jelenség területi egyenlőtlensége és térszerkezete között?

A területi egyenlőtlenség és térszerkezet fogalma eltérő tartalmú, de úgy tűnik, számos esetben beszélhetünk a két fogalom „határterületéről”, mivel a kettő nem válik el élesen, és emiatt gyakorta egymás szinonimájaként jelennek meg a különböző munkákban. Ez valószínűleg nem helyes. *Nemes Nagy* (1998) azt mondja, hogy a tér és időbeli lét nemcsak egyenlőtlenséget, hanem rendezettséget (akár rendezetlenséget) is jelent, és az egyenlőtlenség és rendezettség jellemzői egy alakzatot határoznak meg. Véleménye szerint a regionális tudomány éppen a térbeli alakzatok, eloszlások rendezettségének vizsgálatával léphet túl a területi egyenlőtlenségi vizsgálatokon. (A rendezettség vizsgálata [pl. a területi autokorreláció, a legközelebbi szomszédanalízis módszerével] azonban kevésbé elterjedt a hazai szakirodalomban.) Ha e véleményt osztjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a két jellemző, az egyenlőtlenség és a rendezettség együttes vizsgálata jelentené igazából a regionalista szemléletű térszerkezet-vizsgálatokat. (Emiatt kell fenntartásokkal élni egy statisztikai mutató [pl. GDP/fő] szerinti tematikus térképnél a térszerkezet fogalmának címbeli használatával szemben [„Az ország fejlettségi térszerkezete”]; a térkép tipikusan területi egyenlőtlenséget mutat.)

Az itt tárgyalt kétféle térszerkezet szemlélet azonban nem mindig válik szét. Magyarország esetében például a főváros–vidék, nyugat–kelet ellentét, illetve a különböző térségtípusok (például nyertesek, nekilendülők, stagnálók, vesztesek), valamint a településhierarchia változásai, a különböző pozíciójú (nyertes, vesztes stb.) települések stb. gyakorta együttesen (vagy különböző kombinációkban) kerülnek leírásra; ilyen átfogó szemléletű munkák például *Horváth* 1995; *Enyedi* 1996; *Faluvégi* 1996; *Nemes Nagy* 1997; *Beluszky-Győri* 1999 stb. Az egyes térkereteket (s így a térszerkezetet) valójában a kutatók választják szét, mivel azok vizsgálata eltérő módszereket kíván (*Enyedi* 2001), de átfogó kép megrajzolásakor a különböző eredmények (gyakorta) együtt kerülnek bemutatásra.

A térszerkezet a hazai területpolitikában

A térszerkezet értelmezésének *összetett szemlélete* azonban – sajnos – nem jellemző a *hazai területpolitikára*: ahogyan e tevékenység két része, a területrendezés és a területfejlesztés elszakadt egymástól, úgy fogalomértelmezések is részben eltávolodtak, s így a két fentebb ismertetett térszerkezet-felfogás külön jelenik meg. Ráadásul e téren is tapasztalható, hogy a térszerkezet és a területi szerkezet fogalmak egymáshoz való viszonya nem teljesen tiszta. Ezek igazolására számba vehetjük a fogalomértelmezéseiket és fogalomhasználatukat.

Az érvényben lévő 18/1998. KTM rendelet a *területrendezés* kapcsán az alábbi meghatározást adja: „a) Térségi szerkezeti terv – A térségi infrastruktúra, a térségi területfelhasználás és a településrendszer térbeli rendjét és összefüggéseit ábrázoló terv. A térségi szerkezeti tervben az alapvető rendeltetés szerint jellemző területfelhasználás szempontjából térségi területfelhasználási egységek különböztethetők meg.” A térségi szerkezet a szakmai nyelvben a térszerkezet: „A térszerkezet fő összetevői az infrastruktúra-hálózat, a területfelhasználás és a településrendszer. Ezek együtteséből formálódik az urbanizációs és az ökológiai térszerkezet.” (VÁTI 1998, 7) Ez alapján például az Országos Területrendezési Terv konzekvensen használja a kifejezést. A területrendezés terén a területi szerkezet fogalmát illetően azt feltételezhetjük, hogy egyszer úgy tűnik, mintha nem válna el tartalmában a térszerkezettől, például: „Területszerkezet: Másképp térszerkezet.” [Területrendezési fogalmak és értelmezések, 1985]), máskor pedig mintha tartalmi különbséget tennének, például a korábbi Baráth idézet (1987, 36) vagy az Országos Területrendezési Terv Konceptiója (4078/79): az ország funkcionális területi szerkezete a műszaki-fizikai területi szerkezettel együtt alkotja az ország komplex térszerkezetét.

A *területfejlesztés* szorosan összefonódik a területi kutatásokkal, így ezek kérdései, problémái megjelennek a gyakorlati életben is. A térszerkezet itt is egy központi, ám igazából nem tisztázott fogalom. Ennek kapcsán elsőként egy idézetet citálhatunk a területfejlesztés céljait, kereteit stb. meghatározó, érvényben lévő törvényből (1996. évi XXI. tv.): „2. § A területfejlesztés és területrendezés célja: ... c) Az ország térszerkezete, településrendszere harmonikus fejlődésének elősegítése.” (A 2004. évi módosítás után még bekerült: „21/A. § (1) ...a gazdaság arányosabb térszerkezetének kialakítása, ...”). A törvény szövege alapján „hivatalos szinten elismert” fogalomról van szó. Azonban itt nem lelünk rá a kifejezés értelmezésére, szemben több más hasonló fogalommal (például régió, kiemelt térség, városkörnyék, kistérség, sőt térség). E hiány megmaradt a 35/1998. Országgyűlési Határozat az Országos Területfejlesztési Konceptióról című szövegben is (ahol az alábbi kontextusokban találkozunk például a fogalommal: „térszerkezet felé törekvés”; „a társadalmi, gazdasági és környezeti céloknak megfelelő térbeli szerkezet kialakítása”; „a túlzottan Budapest központú térszerkezet oldása”). A kapcsolódó első Országos Területfejlesztési Konceptióban, majd még inkább az ezt követő különböző, a hazai területi folyamatokról szóló jelentésekben

is gyakorta használják a térszerkezet fogalmát, még hozzá elég következetesen: legszembetűnőbb a komplex mutatók kistérségi egyenlőtlenségein alapuló ún. társadalmi és gazdasági térszerkezet térképi bemutatása, valamint elemzése. Mindezt úgy, hogy nincs meghatározva a fogalom tartalma. Azonban a használat egyértelműen utal arra, hogy a területfejlesztés a térszerkezet regionalista szemléletű értelmezését vallja magáénak. A területi szerkezet kifejezés viszont háttérbe szorult a térszerkezet mögött, bár egyes dokumentumokban még fel-felbukkan.

Azaz adott két országos hatáskörű, hivatalos területpolitikai tervdokumentum, az *Országos Területrendezési Terv* és az (első) *Országos Területfejlesztési Konceptió*, amelyek *eltérő szemléletben használják a fogalmat*, más a két mű (és alkotói) térszerkezet-felfogása. Ez a korábbi gondolatmenet alapján persze már nem meglepő, de kérdés, hogy megengedhető-e? Valószínűleg nem, hiszen nem két diszjunkt szakterületről van szó, a gyakorlatban sok szállal kötődnek egymáshoz (még a törvény is összefűzi őket...). Azonban a területpolitika e két része mintha elszakadt volna egymástól (bár a közös tervezés nem lenne egyedi eset, például létezik a nemzetközi gyakorlatban az ún. Struktúraterv(ezés): a fejlesztési és rendezési tervezés között összekötő kapcsot képező tervdokumentum; a fizikai tervezést összekötni a társadalmi, gazdasági folyamatok tervezésével [*Fogarasi–Orosz 2002*]), s e különválás a fogalomértelmezések terén is megjelenik.

Ezen utóbbi helyzeten változtatott valamelyest a 2005-ben elfogadott *második Országos Területfejlesztési Konceptió*, amely túllépett elődje hiányosságán, mivel a mű végén gazdag fogalomtár lelhető fel, benne a térszerkezet – több kutató álláspontjával egyező – meghatározásával: „*Térszerkezet, területi struktúra*: a térbeli objektumok és a közöttük lévő kapcsolatok, viszonyok alkotta, működőképes rendszer, összetett térkategória, melynek értelmezését és leírását erősen determinálja a közelítés módja, szemlélete. A regionális kutatásokban leggyakrabban a térségek lehatárolt térrészekre bontásával, s általában egy-egy kiemelt jellemző szerinti értékelésével, térképezésével feltáruló („regionális”) egyenlőtlenségi és rendezettségű sajátosságok összessége.” A fogalmi meghatározás nem kizárólagosan területfejlesztési-regionalista szemléletű, mivel a leírás utal a másik szemléletre is, s így kísérlet a két fogalomhasználat közelítésére, vagy legalábbis a kétféle szemléletre való figyelemfelhívásként értelmezhető. Emellett fontos elem, hogy szinonimák lettek a térszerkezet és a területi szerkezet, mert bár célszerű lenne szétválasztani a kifejezéseket: míg előbbi a területfejlesztés fogalma lehetne (egy regionalista szemléletű meghatározással), addig utóbbi a területrendezés (egy műszaki-területtervezési szemléletű definícióval), ennek azonban ellentmond, hogy a területrendezésben és a területfejlesztésben is mindkét fogalom szakterületi értelmezésű tartalommal felruházott használata tetten érhető, azaz a „szokásjog” itt is él. Amíg azonban ez így marad, addig egymás térszemléletének ismeretében lesz csak hatékony kommunikáció a két szakterület között.

Összegzés

A tanulmány összegzéseként elsőként az a trivialis emelhető ki, hogy nem egyszerű meghatározni a térszerkezet fogalmát. Ha regionális tudományi leírást kell alkotni, akkor a térelemek egyenlőtlensége és rendezettsége együttesen fogható fel térszerkezetként, de véleményünk szerint a térbeli elrendeződésre kell inkább a hangsúlyt helyezni. Így – az elrendeződés, rendezettség kiemelésével – lehet ugyanis ellépni a tér legáltalánosabb tartalma (egyenlőtlenség és rendezettség) felől a térszerkezet felé. Lényeges megállapítás talán az is, hogy a társadalmi térszerkezetet a társadalom külső és belső térszerkezete együtt alkotják; így a külső, a földrajzi térben célszerűbb lenne a földrajzi térszerkezet vagy a területi szerkezet fogalmának a használata. Ezen túl megállapíthatjuk, hogy a földrajzi térszerkezet egy összetett térkategória, s értelmezését, leírását erősen determinálja a közelítés módja, szemlélete. Alapvetően kétféle térszerkezet-felfogás a meghatározó a hazai körökben: a) a földrajzi környezetben a különböző térelemek, térrészek és ezek kapcsolata, kapcsolódása, valamint egymáshoz viszonyított elhelyezkedése, elrendeződése a térszerkezet; b) a különböző térrészek (leginkább régiók, országok) mennyiségi és minőségi jellemzőinek differenciáltságából eredő területi egyenlőtlenségek és ezek rajzolatai jelentik a térszerkezetet.

Irodalom

- Ashworth, G.–Bora Gy. (1999) Fogalmi meghatározások: vállalat, tér, szervezet. – Ashworth, G.–Bora Gy. (szerk.) *Térbeli elrendezés és a vállalat* I. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajz Tanszék, Budapest. 9–51. o.
- Baráth E. (1987) Egy térszerkezeti modell. – *Tér és Társadalom*. 2. 23–44. o.
- Bartke I. (1989) *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bartke I. (2001) A területi egyensúlyok. – *Tér és Társadalom*. 1. 25–38. o.
- Bartke I. (2006) Bírálat Szabó Pál: „Régió és térszerkezet az Európai Unióban” c. (egyetemi, PhD) doktori értekezéséről. Budapest. Kézirat.
- Benedek J. (2000) *A társadalom térbelisége és térszervezése*. Risoprint, Kolozsvár.
- Benko, G. (1999) *Regionális tudomány*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Berey K.–Kulcsár G. (2000) A területfejlesztési országgyűlési beszámoló összefoglaló ismertetése. – *Falu–Város–Régió*. 9. 9–12. o.
- Biológiai Lexikon*. (1978). 4. kötet Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bodó B. (2005) Kistérségek, civilek, szerkezetek. – *Tér és Társadalom*. 1. 115–141. o.
- Beluszky P.–Györi R. (1999) A magyarországi városhálózat és az EU-csatlakozás. – *Tér és Társadalom*. 1–2. 1–30. o.
- Beluszky P.–Györi R. (2004) Fel is út, le is út... (Városaink településhierarchiában elfoglalt pozícióinak változásai a 20. században) – *Tér és Társadalom*. 1. 1–41. o.
- Böhm A. (1996) A magyar társadalom tagoltsága. – Perczel Gy. (szerk.) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 189–222. o.
- Czifrusz M. (2007) A struktúrák regionális egyenlőtlenségei. – *Tér és Társadalom*. 1. 69–84. o.
- Dusek T. (2004) *A területi elemzések alapjai*. Regionális Tudományi Tanulmányok 10. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest.
- Enyedi Gy. (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Enyedi Gy. (2001) Tájak, régiók, települések Magyarországon. – *Ezredforduló*. 4. 19–23. o.
- Enyedi Gy. (2002) *A regionális tudomány*. MTA RKK ATI jubileumi konferenciája, Kecskemét. Előadás.

- Erdősi F. (1998) A transzeurópai hálózatok hatása a területi fejlődésre. – *Tér és Társadalom*. 3. 29–54. o.
- Faluvégi B. (1995) Kistérségi vonzáskörzetek. A regionális térszerkezet jellemzői az átmenet éveiben. KSH, Budapest.
- Faluvégi A. (1996) A regionális térszerkezet változásának jellemzői. – *Comitatus*. 4. 3–15. o.
- Faragó L. (2004) A regionalizmus hajtóerői Magyarországon. – *Tér és Társadalom*. 3. 1–23. o.
- Faragó L. (2005) *A jövőalkotás társadalomtechnikája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Fodor L. (1985) *A társadalmi tér elméleti kérdései a térelmélettel foglalkozó tudományok megállapításainak tükrében*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
- Fogarasi Gy.–Orosz Gy. (2002) Struktúraterv, avagy egy hazánkban új tervezési műfaj a Középmagyarországi régióban. – *Falu–Város–Régió*. 1. 20–23. o.
- Frisnyák S. (1996) Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895–1920). – *Tér és Társadalom*. 1. 39–49. o.
- Golobics P. (2002) A világgazdaság kialakulásának folyamata és jelenlegi térszerkezete. – Tóth J. (szerk.) *Általános társadalomföldrajz I.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 25–82. o.
- Győri R. (1999) Térszerkezeti változások a polgárosodó Kisalföldön. – *Tér és Társadalom*. 4. 77–106. o.
- Horváth Gy. (1995) A magyar regionális politika erős és gyenge pontjai. – *Comitatus*. 7. 3–10. o.
- Horváth Gy. (1989) *A regionális gazdaságszervezés fejlődése és intézményei*. Területi és települési kutatások 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth Gy. (1999) Előszó a magyar kiadáshoz. – Benko, G. *Regionális tudomány*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 9–13. o.
- Jakobi Á. (2004) *Az információs társadalom területi egyenlőtlenségeinek tartalma és értelmezési lehetőségei*. Előadás. II. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged. <http://geography.hu/mfk2004>
- Köszegfalvi Gy. (1985) A magyarországi településrendszer strukturális változása. – Rechnitzer J. (szerk.) *Vonáskörzetek – agglomerációk II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 31–54. o.
- Kocsis Zs. (1996) A települések belső szerkezetének vizsgálata a lakosság térbeli eloszlása alapján. – *Tér és Társadalom*. 2–3. 133–140. o.
- Korompai A. (1995) *Regionális stratégiák jövő kutatási megalapozása*. Regionális Tudományi tanulmányok 1. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- Krajkó Gy. (1989) A gazdasági térszerkezetek és a közigazgatás összefüggései. – *Tér és Társadalom*. 3. 53–69. o.
- Magyar Értelmező Kéziszótár* (1972) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros R. (1994) *A település térbelisége*. JATEPress, Szeged.
- Mészáros R. (2000) *A társadalomföldrajz gondolatvilága*. SZTE, Szeged.
- Nemes Nagy J. (1997) Régiók, regionalizmus. – *Educatio*. 3. 407–423. o.
- Nemes Nagy J. (1998) *A tér a társadalomkutatásban. Bevezetés a regionális tudományba*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2003) A regionális tudomány dualitása és paradigmái – hazai tükröben. – *Tér és Társadalom*. 1. 1–17. o.
- Paksy G. (1997) Hét kérdés a területrendezésről. – *Falu–Város–Régió*. 5. II–VIII. o.
- Patik R. (2005) A regionális klaszterek feltérképezéséről. – *Területi Statisztika*. 6. 519–541. o.
- Probáld F. (1995) *A regionális földrajz helye a geográfiában*. Regionális Tudományi Tanulmányok 2. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. 35–63. o.
- Rechnitzer J. (1998) *Területi stratégiák*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Rechnitzer J. (1999) Az állami vagyon magánosításának területi dimenziói. – *Tér és Társadalom*. 3. 101–120. o.
- Strassoldo, R. (1990) *The Social Construction and Sociological Analysis of Space*. – Hamm, B.–Jalowiecki, B. (eds.) *The social nature of space*. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa. 19–47. o.
- Süli Zakar I. (1997) Régiók a földrajzi térben. – *Comitatus*. 3–4. 7–16. o.
- Szabó P. (2005) *Régió: „meghatározott területi egység”*. Regionális Tudományi Tanulmányok XII. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék–MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, 7–61. o. [http://geogr.elte.hu/REF/REF_hirek_anyagok.htm]
- Tóth J. (1993a) A városokra épülő középszint lehetősége. – *Európába megy-e a megye?* Konferenciakötet. Baranya Megyei Közgyűlés, Pécs. 119–124. o.
- Tóth J. (1993b) Nagyvárosok a magyar településrendszerben. – *Comitatus*. 7–8. 40–53. o.
- Tóth J. (1996) Régiók Magyarországon. – Perczel Gy. (szerk.) *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 587–645. o.
- Tóth J.–Pap N. (2002) Rajon- és régióelméletek. – Tóth J. (szerk.) *Általános társadalomföldrajz II.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 289–304. o.
- Varga A. (2005) *Agglomeráció, technológiai haladás és gazdasági növekedés: a K+F térszerkezet makro-gazdasági hatásainak vizsgálata*. Akadémia Doktora Értekezés, Pécs.

- VÁTI Kht. (1998) A Készülő Országos Területrendezési Tervről. – *Falu-Város-Régió*. 5. 3–15. o.
Villányi A. (1995) *Kémia – összefoglaló középiskolásoknak*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
Zoltán Z. (1984) *A dinamikus gazdaságföldrajz elmélete*. Tankönyvkiadó, Budapest.

THE CONCEPT AND THE EXPLANATION OF THE SPATIAL STRUCTURE

PÁL SZABÓ

The aim of this paper is to describe and construe one main notion of geography, regional economy and regional science: the spatial structure. The research is based on the elaboration of numerous Hungarian studies (books, articles) which use this notion. The use of the notion in different areas of social science was analysed and its different types were described in this paper. In regional science and geography there are a couple of different definitions of the spatial structure and they were categorized as well. Finally we tried to describe the extension of this notion in regional science.